

УДК 911.375

ХАЄЦЬКИЙ Г.С.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ВОДНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Постановка проблеми. Поділля – один з регіонів України який з давніх часів приваблював своєю природою людей та зазнавав активного й різнобічного господарського освоєння. Особливо активного впливу з боку людини зазнали водні (аквальні) натуральні об'єкти – річки, а також їх заплави. Сучасні риси водних антропогенних ландшафтів значною мірою зумовлені історико-географічними особливостями господарського освоєння поверхневих вод регіону.

Попередні дослідження. Сучасні фізико-географічні дослідження неможливі без пізнання історичних етапів розвитку взаємовідносин людини і природи. Переважна більшість історико-географічних досліджень мають комплексний характер і стосувались окремих регіонів: Правобережної України [6], Західного Поділля [16], або України загалом [2, 9, 10, 11]. Проведений історичний аналіз техногенних [4], селитебних [17], дорожніх [3] ландшафтів, але ще не проводились історико-географічні дослідження водних і водно-болотних антропогенних ландшафтних комплексів Поділля. Актуальність цих досліджень зумовлена різким посиленням антропогенного навантаження на натуральні водні об'єкти і безвідповідальним ставленням до уже створених водосховищ, ставків, каналів та суміжних з ними ландшафтних комплексів з метою їх оптимізації.

Результати досліджень. Аналіз археологічних, архівних та картографічних матеріалів, літературних (історичних, географічних, ландшафтознавчих) джерел показує, що господарське освоєння водних ресурсів Поділля, а, відповідно й формування водних та водно-болотних, сягає в найдавніші часи. Увесь процес їх розвитку можна розділити на різні за проміжками часу, але своєрідні етапи.

Початковий етап (II ст. до н.е. – XIV ст. н.е.). На берегах річок виникають перші поселення, круті схили долин стають місцем видобутку корисних копалин (кремій), в річках ловлять рибу, інтенсивно використовують воду джерел у побуті. Саме в заплавах річок Південного Бугу та Дністра розвивається перша в Східній Європі Буго-Дністровська землеробська культура (II тис. до н.е.). Невеликі (0,7-1,2 га) тимчасові поселення і часткове розорювання заплів впливали на стан русел річок, але, у зв'язку з локальним розповсюдженням, корінних змін не виникало.

Перші помітні зміни структури русел річок пов'язані з їх використанням як водних торгових шляхів. Уже в II – на початку I тис. до н.е. Південний Буг та його притоки мали неабияке значення в торгових стосунках населення околиць Бузького лиману з Егейським світом. Річки та сухопутні шляхи, на яких велась торгівля в ці часи, називали "божими" дорогами. На Поділлі в руслах річок, болотах та озерах видобувались болотні руди. Про засоби пересування свідчать археологічні знахідки. Зокрема, знайдено човен на дні Південного Бугу у Вінницькій області. Човен-однодеревка довжиною біля 2,5 м, міг перевозити вантаж до 300-400 кг. В античний час на р. Південний Буг та його притоках споруджувались перші кам'яні забори й гатки [6]. В одних місцях вони вирівнювали русла річок, одночасно збільшуючи їх глибини, в інших –

утворювали перші антропогенні водойми для господарських потреб, що сприяло виникненню антропогенних водно-болотних ландшафтів.

Корінні зміни ландшафтної структури русел річок та їх заплав викликало будівництво загат, ставків, водосховищ та каналів. Першими постраждали малі річки та їх заплави. На малих річках Поділля невеликі загати існували уже на початку I тис. н.е. Штучні обводнені канали будувалися в заплавах річок навколо укріплених поселень (Меджибіж, Хмельницька область).

Вміння перегороджувати річку, копати канали і при нагоді “хитрістю пустити воду” на ворога – все це було добре відоме на стародавній Русі. Свідченням активного антропогенного впливу на річки та їх заплави є активне використання води в роботі млинів. Літописи підтверджують, що перші млини з’явилися на Київській Русі у X–XI ст. в Галицькому та Волинському князівствах. Крім літописів це підтверджується топонімікою Поділля. Доказом освоєння річок є постійна згадка у літописах про так звані “єзи” – частоколи на річках з отворами для рибних кошків, тобто штучно створювались рибні угіддя. Неприятливим у господарському освоєнні річок був період нашествия татаро-монголів (XIII–XIV ст.), але повністю робота не припинялася, перегороджувались річки, підтримувались існуючі млини, будувались нові. В ханських ярликах XIII ст., які видавались руському духовенству (ярлик Мангу-Тімура) згадуються млини на церковних землях в Київській, Волинській та Галицькій єпархіях. Крім того, на річках або спеціально викопаних каналах, будувались примітивні млини для паперових фабрик та металургійного виробництва. При будівництві млинів створювались ставки для накопичення води, яка використовувалася для їх роботи. Заростання ставків і каналів сприяло поширенню водно-болотних комплексів.

Ранній етап (XV–XVIII ст.). Активне господарське освоєння водних ресурсів Поділля розпочалося наприкінці XV ст. Це було зумовлено інтенсивним заселенням території Поділля, а також підвищеним попитом на українську рибу на європейському ринку (Польща, Німеччина). Поширюється будівництво ставків на малих річках. Зростає прибуток від ставків, і тому між феодалами ведеться постійна боротьба за кращі рибні угіддя. Так, чотири ставки с. Великий Літин, що на р. Згар, у 1631 році дали прибуток в 3330 злотих, а ставки села Старокостянтинова на р. Случ давали 4000, в Тернополі – 16–24 тис. злотих щороку [13]. В кінці XVI ст. Барському старостату належало 25 рибних ставків та 15 млинів. Траплялись і значні за площею ставки. Так, площа ставка на р. Золота Липа біля села Бережани (XVII ст.) складала 430 десятин (468 га), довжина сягала більше 1 км [13]. На картах Гійома Лавассера де Боплана (XVII ст.) ланцюги ставків відображені у верхів’ях річок Мурафи, Мурашки (басейн Дністра), на притоках Південного Бугу – Згар, Рів, Соб, Сельниця, Бужок, і на притоках Дніпра – Случ, Тетерів, Рось [2].

Кількість ставків поступово зростала, і наприкінці XVII – початку XVIII ст. тільки в межах Поділля існувало більше 240 ставків та 130 млинів. Ставками різних розмірів охоплювалась все більша кількість річок і струмків, виникали так звані “дикі ставки”, що створювались для місцевих потреб за допомогою невеликих загат, які під час повені іноді руйнувались. Наприкінці XVIII ст. більшість річок Поділля були зарегульовані, заплави їх зайняті ставками. В цей час були зроблені перші спроби осушування боліт в заплавах річок. Так, в басейні правої притоки Південного Бугу р. Вовк, між селами Михалполем і Літками Летичівського повіту був створений осушувальний канал, який діяв до 1910

року [14].

Новий етап (XIX – початок XX ст.) формування аквальної і водно-болотних ландшафтів. З середини XIX ст. в Східній Європі починають розвиватись капіталістичні форми господарювання. Активізується процес використання водних ресурсів Поділля: розвивається судноплавство, впорядковуються русла річок. У районі м. Ямпіль на Дністрі та між селами Гнівани – Мізаків на річці Південний Буг знищували пороги, поглиблювали русла, будували млини (біля смт. Мельниця-Подільська на Дністрі їх було 12), канали, пристані. Будуються млини і на інших річках. На річці Збруч на початку XIX ст. було “вододіючих млинів 23, біля кожного споруджувалась висока гребля, яка робить річку шириною 20 сажень, а глибину збільшує до 10 футів”, “...від Вінниці до Брацлава Південний Буг перегороджений греблями з багатьма млинами...” – згадує О.К. Бируля [1]. Зростала кількість таких млинів на річках Серет, Ушиця, Смотрич, Случ, Мурафа, Горинь та інших. Відомо, що в цей період в Брацлавському повіті на енергії води працював 141 млин, Ямпільському – 184, Ново-Ушицькому – 279, Подільському – 294, а в Подільській губернії – 1767 [7]. Господарське освоєння річок залишило свій слід в назвах річок (Млинівка – притока р. Серет, Потік Млинський – притока р. Збруч), струмків (Млинівський, Мельничий), урочищ (“за млином”, “біля млина”), населених пунктів (Млинівці, Мельниця Подільська Тернопільської області, Широка Гребля, Нова Гребля Вінницької області) [7]. Водну енергію річок використовували не лише млини, але й 24 лісопильні, 11 паперових фабрик, заводи, а також у сільському господарстві, побуті. На карті Вінницького повіту (1912 р.) показано більше ніж 110 великих ставків. Деякі з них зазнавали реконструкції, так на місці колишніх “диких” ставків виникли оновлені (42 ставки). Ф.Є. Спічаков, описуючи ставкове господарство Галіції в кінці XIX на початку XX ст., пише: “...це цілі штучні озера...” [13].

Все більше зростав вплив людини на суміжні території річок та ставків. Вирубання лісів призводило до висихання джерел, обміління річок [12]. С. Рудницький звертає увагу на те, що в Україні було мало озер, але “зате багато ставків, штучних збірників води, спертих насипаними рукою чоловіка греблями” [12, 15].

Перша світова війна стала на заваді будівництва ставків та млинів, їх створення припинилось. “Не до ставків тепер. Греблі та шлюзи зірвані у військових цілях і ставки зяють своїми пустими днищами”, зауважував Спічаков Ф.Є. [13].

У повоєнні роки 20–х – в 30–х роках розпочалась реконструкція ставкового господарства та млинів на малих річках Поділля. Уже в 1932 р. тільки в Кам’янець-Подільському повіті працювало 334, в Тернопільському воєводстві – 751 млин [7]. Зростає кількість ставків у басейні Південного Бугу, де на той час їх нараховувалось 2,5 тис., з них 2/3 – в межах Поділля. На багатьох річках (Згар, Десенка, Соб, Рів, Сільниця) створюються ланцюги ставків: на кожні 3-4 км русла зустрічається ставок. Тоді ж мав місце негативний вплив людини на річки та їх заплави. Бируля О.К. (1931 р.) у праці “Річка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії” відзначає, що заболочення долини річки Бог зростає внаслідок її запруднення у верхів’ї цілою низкою гребель [1].

Багато ставків Поділля починають замулюватись і заростати, створюючи значні площі водно-болотних ландшафтів. Так на річці Рів на початку XX ст. таких

ставків 43%, Вовк – 57%, Згар – 80% [7]. У цей же час (1912 р.) будуються перші водосховища на Південному Бугі біля Тиврівської та Сутиської ГЕС.

Новітній етап (50-80-ті роки ХХ ст.). В 50-60-х роках на Поділлі активізується господарське освоєння річки Південний Буг та малих річок. В цей час на Південному Бугі будуються ще 13 водосховищ, найбільше з яких Ладижинське (площа водного дзеркала 2080 га). Здійснюється будівництво нових ставків та млинів, реконструюються старі гідроелектростанції, водосховища, а на місці старих замулених ставків створюються нові. Будівництво ставків здійснюється не лише на річках, але й в балках та ярах. В цей час в регіоні нараховувалося більше 7 тис. ставків загальною площею водного дзеркала 80 тис. га [5].

У 70-х роках, з розвитком промисловості, більшість млинів, що працювали на воді, починають використовувати в своїй роботі електроенергію. Значну частину млинових ставків спускають, заболочуються та заростають ставки і канали, на яких вони були побудовані. Наприклад, ставкове господарство с. Багринівка Вінницької області нараховувало в 50-х роках 20 ставків, а в середині 70-х – лише один. Натомість, зростає кількість ставків для розведення риби, але не всі вони підтримуються в належному стані.

Негативно впливали на функціонування заплавних ландшафтних комплексів річок Поділля і, особливо Південного Бугу, меліоративні (осушувальні) роботи, що активно проводилися в 60-70-х роках ХХ ст. Вони майже повністю знищили заплавні озера і стариці, притерасові заболочені пониження, що регулювали тут рівень ґрунтових вод. Одночасно помітно зросли площі ріллі. Зокрема, розорюваність заплави Південного Бугу складає 26-32%. Вона продовжує збільшуватися за рахунок замулених ставків (на притоках) і меліорованих заболочених ділянок заплави Південного Бугу. Завдяки цьому, а також розорюванню схилів в заплаві, активізувалися нехарактерні в минулому антропогенні, ерозійно-аккумулятивні процеси. Про це свідчить значне поширення змитих і похованих ґрунтів, замулення заплавних ставків і русел річок.

Сучасний етап (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Кінець ХХ ст. і початок ХХІ ст. визначається стабілізацією і деяким послабленням антропогенного впливу на водні ландшафти Поділля. Про це свідчить те, що призупинено будівництво нових ставків і водосховищ, майже не здійснюється реконструкція старих, зменшилось навантаження на заплавні комплекси. За останні 10 років у Вінницькій області не збудовано жодного ставка, що було б внесено до реєстру обласного водного господарства. Подібна ситуація характерна для Хмельницької й Тернопільської областей.

Відбувається скорочення площ аквально-антропогенних комплексів у зв'язку з інтенсивним замулюванням, заростанням і подальшим припиненням існування багатьох антропогенних водойм (особливо малих ставків). Тепер на Поділлі більше 50% ставків замулені та зарослі водно-болотною рослинністю і потребують реконструкції. Інтенсивно заростають і водосховища. Процеси замулення та заростання ставків і водосховищ створюють сприятливі умови для збільшення площ водно-болотних антропогенних ландшафтів в регіоні. Подальше освоєння водно-болотних ландшафтних комплексів сприяє переведенню їх в ранг сільськогосподарських ландшафтів. І лише антропогенні водойми рибгоспівської групи, орендовані та фермерські ставки й водосховища періодично реконструюються і підтримуються в належному стані.

Наприкінці ХХ ст. поряд з натуральними водно-болотними комплексами в

заплавах Південного Бугу, які вдалося зберегти і взяти під охорону, зросли площі боліт антропогенного походження (водно-болотних антропогенних ландшафтів) за рахунок замулювання, обміління та заростання ставків і водосховищ. Такі ландшафтні комплекси набули значного поширення на Поділлі. Меліоративні заходи (осушення заплавл) мали тимчасовий успіх. Тепер жодна меліоративна система не функціонує або не є ефективною. Канали замулились, заросли болотною рослинністю, що затрудняє подальше їх відновлення та освоєння. Завдяки меліорації заплавл помітно знизився рівень ґрунтових вод, обміліли і без того маловодні малі річки. За останні 130 років у басейнах лівих приток Дністра зникло (пересохло) 25-64% постійних водотоків 1-го порядку, або 14-29% загальної довжини річкових систем. Довжина річок басейну Золота Липа скоротилась більше як на 200 км, Коропця – майже на 100 км [8]. Так, довжина приток Південного Бугу за минулі 150 років зменшилась пересічно на 0,3-1,5 км. Якщо раніше пересохли верхів'я приток і сухі заплави були характерні тільки для нижньої частини Південного Бугу, то тепер вони зустрічаються і стають типовими для Середнього і навіть Верхнього Побужжя.

Заплави Південного Бугу та інших річок Поділля поступово втрачають свої природні властивості. Раніше весняні повені, літні та осінні паводки відбувалися щорічно і відкладали на заплавах родючий шар наносів. Через те що всі річки регіону зарегульовані ставками й водосховищами, зараз тут повені і паводки дуже рідкісне явище. Поступово замінивши натуральні ландшафти русел річок та їх заплавл, водні антропогенні ландшафтні комплекси є сьогодні носіями інформації про стан басейнів річок та оточуючих їх територій. В окремих випадках вони змінюють хід фізико-географічних процесів та ландшафтну структуру фізико-географічних районів, формують свої аквальні райони і, як наслідок, вносять помітні зміни в географію Поділля.

Висновок. Без періодизації етапів історії формування та розвитку аквальних і водно-болотних антропогенних ландшафтів Поділля неможливе пізнання їх сучасного стану. Вивчення історичного розвитку досліджуваних ландшафтів дало можливість зрозуміти послідовність впливу людини на річки та їх заплави, виявити рівень трансформації натуральних водних ландшафтів в антропогенні. В історичному часі проявилися причини, які спонукали людину до втручання в еволюційний шлях розвитку великих і малих річок регіону, що призвело до формування антропогенних аквальних і водно-болотних ландшафтних комплексів. Історичний аналіз показав, як змінювався характер і рівень розвитку водних ландшафтів, вплив антропогенного чинника на натуральні водойми, що в подальшому визначило структуру водних і водно-болотних антропогенних ландшафтів.

1. Бируля О.К. Річка Бог та її сточище. – Вінниця, 1928. – 94 с. 2. Боплан Г.Л. Описание Украины. Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К.: Б.И., 1896. – Ч.1. – С.289-388.
3. Вальчук О.М. Дорожні ландшафти Поділля. – Вінниця: Теза, 2005. – С. 24-42. 4. Гудзевич А.Г. Динаміка техногенних ландшафтів Поділля: Дис. канд. геогр. наук: 11.00.11. / Львів, 1996. – 360 с.
5. Денисик Г.И. Поймы малых рек правобережной Украины: Освоение и современное состояние // География и природные ресурсы. – 1988. – № 2. – с. 56-60. 6. Денисик Г.И. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с. 7. Денисик Г.И. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – С.67-74. 8. Денисик Г.И., Любченко В.Є. Подільське Побужжя. Серія: Земля Подільська. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – С. 34. 9. Жупанський Я.И. Головні етапи розвитку географії в Україні. // Тези доповідей VII з'їзду Укр. геогр. тов. – К., 1995. – С. 10-11. 10. Жупанський Я.И. Історія географії в Україні. – К., 2006. –

- 276 с. 11. Крисаченко В. Образ України в давньогрецькій культурі. // Ойкумена. – 1993. – с. 63-67.
12. Рудницький С. Основи землезнання України. Частина перша. Фізична географія. – Прага, 1923. – 81 с. 13. Спичаков Ф.Е. Трудовое хозяйство Галиции. – М.:Б.И., 1915. – С.36.
14. Трублевич М.А. Мелиоративные нужды Подольской губернии в связи с общим вопросом о постановке мелиоративного дела в России. – Одесса, 1911. – 28 с. 15. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький. – Львів-Мюнхен: ЛДІ, 1993 – 221 с. 16. Штойко П.И. Изменение ландшафтов Западного Подолья в XV – XX веках. Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Л., 1986. – 16 с. 17. Яцентюк Ю.В. Селитебні ландшафти Поділля. – Вінниця: Теза, 2006. – С. 13-16.

Historical and geographical researches of water and water-bog landscapes gave possibility to set the historical stages of co-operation of man with natural reservoirs. They became the basic index of forming and development of water and water-bog landscapes of Podillia.